

L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)

Teresa Abelló i Güell*
Universitat de Barcelona

Rebut 18 maig 2009 · Acceptat 20 juliol 2009

RESUM

El text repassa la trajectòria del moviment anarquista als Països Catalans, des de la seva introducció en el context de la Revolució Democràtica de setembre del 1868 fins a la caiguda de la dictadura de Primo de Rivera. L'anarquisme es difon de la mà de treballadors que defensen el societarisme obrer, i amb una trajectòria dins les files del republicanisme federal. Aquesta característica li donarà unes connotacions que mantindrà sempre: relació amb el republicanisme i primacia del contingut sindicalista sobre l'anarquista. Va penetrar en les societats obreres i va acabar constituint la central sindical anarcosindicalista més potent del món. En una trajectòria dual, perviuran sempre sectors sindicals molt pragmàtics i pensadors més radicalitzats sense tradició societària. Paral·lelament, convençuts del valor de l'ensenyança i el saber, els anarquistes es van esforçar a impregnar-se de coneixements, i van desenvolupar una cultura pròpia, que els definia com a grup.

PARAULES CLAU: anarquisme, anarcosindicalisme, cultura anarquista, violència i terrorisme, obrerisme

L'anarquisme representa un dels elements més singulars de la història social recent, que singularitza políticament i socialment la història dels Països Catalans, tot i que aquest terme no va ser mai assumit per l'anarquisme. Des que es va introduir a Espanya, l'anarquisme va arrelar de forma desigual en els diferents territoris de la Península, i va ser precisament l'àmbit dels Països Catalans l'escenari privilegiat de les seves actuacions (juntament amb Andalusia i Aragó al segle xx, i la contínua presència de nuclis molt actius a Madrid, Astúries i Galícia) i el que va aplegar més de la meitat de la militància. La forta implantació de l'anarquisme als territoris dels Països Catalans fa que la major part de militants, historiadors, actuacions i editorials se situïn en aquest espai.

Com a fenomen sociopolític, l'anarquisme ha donat lloc a una historiografia abundant i de llarga tradició, no sempre present en els debats acadèmics actuals i que sovint no reflecteix la singularitat de l'anarquisme català, que, en general, es presenta indiferenciat dins de l'anarquisme espanyol.¹ A Espanya, la ruptura que va significar la Guerra Civil i la llarga dictadura del general Franco van marcar profundament la historiografia. Des de l'àmbit de

la recerca professional, molts temes, com el que ens ocupa, es van veure vetats durant les primeres dècades de la dictadura, i quan es van abordar es va fer des de l'oficialitat i amb la intenció de deixar clara la responsabilitat dels anarquistes –i, juntament amb ells, la de catalanistes i comunistes– en el drama de la Guerra Civil. En canvi, i amb l'objectiu contrari, durant la mateixa època, des de les files anarquistes a l'exili es va generar una àmplia bibliografia –amb el benentès que cal individualitzar-la respecte a la republicana i la comunista– de testimonis i anàlisis amb l'element comú de voler ser exculpatòria, i en la qual es volia deixar constància de la visió que l'anarquisme tenia de la seva actuació durant la Guerra Civil, justificar la pròpia fe i definir dogmàticament les seves creences.² Al mateix temps, des d'un entorn professional i polític completament diferent, hispanistes com Gerald Brenan³ s'interessaven per l'anarquisme hispànic –l'andalús de manera particular, els comportaments del qual extrapolaven erròniament– atrets pels elements més primitius de «rebel·lia espontània» i «mil·lenarista», freqüents en les àrees mediterrànies, però que no tenen res a veure amb l'anarquisme que es va desenvolupar als Països Catalans. Una historiografia més professional, i compromesa amb l'antifranquisme, sobre el moviment obrer en general i l'anarquisme en particular es va desenvolupar a partir dels últims anys del franquisme. Aquesta historiografia, fruit de la recerca universitària, ha prosseguit fins a l'ac-

* Adreça de contacte: Teresa Abelló i Güell. Departament d'Història Contemporània, Facultat de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Carrer Montalegre, 6-8. E-08001 Barcelona. Tel.: +34 934037792. Fax: +34 934037800. E-mail: teresaabello@ub.edu

tualitat, diferenciant clarament entre discurs militant i anàlisi històrica. En aquest sentit, els primers treballs, que mantenen la seva vigència, es van dedicar a estudiar l'anarcosindicalisme amb la voluntat explícita de posar les bases de la història del moviment obrer.

Quant a l'edició, l'aparició de recerques sobre l'anarquisme va ser constant fins a mitjan dècada dels noranta del segle passat, moment a partir del qual van experimentar un clar descens. Els temes predilectes van ser la formació i el desenvolupament de l'anarcosindicalisme amb les seves peculiaritats regionals, les mobilitzacions rurals, les relacions internacionals, la premsa i la cultura llibertària es, sobretot, els aspectes relacionats amb la Guerra Civil.⁴

L'APARICIÓ DE L'ANARQUISME

L'anarquisme es va començar a propagar als Països Catalans a partir de la Revolució del 1868, que va posar fi al regnat d'Isabel II, i la seva història va íntimament lligada a la de l'obrerisme industrial. El nou règim polític va crear un clima favorable a les llibertats polítiques i sindicals que va afavorir el desenvolupament de les societats obreres, que fins aleshores s'havien vist molt limitades. La irrupció de l'anarquisme es va produir en aquest moment, i ho va fer a través de la relació que l'Associació Internacional de Treballadors (AIT) va establir amb les societats obreres. La formació de l'AIT, fundada a Londres el 1864, havia impulsat un canvi qualitatiu en el moviment obrer europeu en proposar organitzacions obreres pròpies, al marge dels partits progressistes i demòcrates, i en donar una dimensió internacional a les seves reivindicacions socials. Quan es van tenir notícies de la revolta política a Espanya, el comitè de l'AIT instal·lat a Ginebra va dirigir un missatge als treballadors espanyols, inspirat pel mateix Bakunin. D'aquí va sorgir el viatge a Espanya de l'internacionalista i antic garibaldí Giuseppe Fanelli, que va afavorir la creació de nuclis de l'AIT a Madrid i a Barcelona. Fanelli va arribar a Barcelona a finals d'octubre i, amb un grup de republicans, va participar en un viatge de propaganda per Tarragona, Tortosa i València. D'allí, Fanelli va anar a Madrid, on va constituir un nucli de l'AIT. Poc després retornava a Barcelona: el 2 de maig de 1869 es va reunir amb un grup de treballadors a casa del pintor Josep Lluís Pellicer i plegats van constituir una secció de l'AIT. Ara bé, els contactes que Fanelli va deixar establerts foren amb l'Aliança de la Democràcia Socialista, el sector bakuninista de l'AIT.

Els obrers de Barcelona ja tenien notícies de la Internacional des d'abans de l'arribada de Fanelli: el 1867 havien enviat un missatge d'adhesió al II Congrés de la Internacional, que se celebrava a Lausana, i l'any següent un obrer barceloní va participar en el de Brussel·les; però, en realitat, com ja s'ha dit, es va començar a difondre quan l'italià Giuseppe Fanelli va ser enviat a Espanya en viatge de propaganda anarquista.

L'obrerisme, que va esdevenir el primer receptor de l'anarquisme, tenia una forta tradició republicanofederal i

practicava un societarisme reformista del qual va ser difícil que s'apartés. Els mateixos neòfits bakuninistes que en van esdevenir els primers dirigents, com Rafael Farga Pellicer, eren destacats dirigents del Partit Federal i no van trencar amb el republicanisme federal fins a l'octubre del 1869, després del descens que per a molts va comportar el fracàs de l'aixecament republicanofederal que es va produir els mesos de setembre i octubre d'aquell any, en el qual van participar les masses obreres de Catalunya i del País Valencià. A partir d'aquí, els dirigents dels sindicats barcelonins van començar a malfiar-se de la via política per a millorar la seva situació social i l'ambient va ser més receptiu a la difusió dels postulats apolítics.

Destaquen, com a introductors de l'anarquisme, l'esmentat tipògraf Rafael Farga Pellicer i el metge Gaspar Sentiñón. Ambdós van conèixer Bakunin el setembre de 1869, arran de l'anada a Basilea per assistir al congrés de la Internacional. La influència de Bakunin degué ser decisiva per a reafirmar el seu distanciament respecte al republicanisme. Van iniciar una relació epistolar i immediatament van començar a publicar, al periòdic *La Federación*, escrits de Pierre-Joseph Proudhon i de Bakunin insistint en la necessitat que la Internacional havia de ser independent de qualsevol partit polític, principi que ja era assumit pels neòfits bakuninistes espanyols.

Històricament, les societats obreres van assimilar, sense gaires ruptures, la militància republicana i les primeres idees socialistes, cosa que va donar com a resultat una amalgama complexa, d'arrel igualitarista i federal, que explica la peculiar adhesió a l'anarquisme d'un obrerisme específicament industrial. L'anarquisme es va introduir de la mà dels bakuninistes, però també van influir-hi altres pensadors, com William Godwin i, sobretot, Pierre-Joseph Proudhon, que es va donar a conèixer gràcies a la traducció de les seves obres feta pel destacat dirigent republicà federal Francesc Pi i Margall,⁵ que hi va introduir pensament propi. Els primers anarquistes insistien a reconèixer que van arribar a l'anarquisme després d'haver passat pel federalisme de Pi i Margall. Aquests orígens s'han de tenir en compte per explicar la influència de l'anarquisme entre l'obrerisme al segle XIX i al primer terç del XX. L'anarquisme, que conjuminava somnis millenaristes i elements racionalistes, tenia un espai natural d'acció en una societat poc desenvolupada i amb nuclis d'incipient creixement industrial. A aquest fet genèric, s'hi ha d'afegir un factor assenyalat amb insistència per Josep Termes: la conjuminació entre antiestatisme, com a reflex de l'oposició genèrica a l'estat, i federalisme, com a reacció a un estat centralista.⁶

L'ANARQUISME I ELS SINDICATS OBRERS: LA FEDERACIÓ REGIONAL ESPANYOLA DE L'AIT

El juny del 1870, el Centre Federal de Societats Obreres,⁷ de Barcelona, va reunir el primer congrés obrer de l'Estat espanyol. S'hi va constituir la Federació Regional Espa-

nyola (FRE) de l'AIT i va determinar la introducció de l'anarquisme als sindicats. Hi van assistir noranta delegats d'arreu de l'Estat i de tendència diversa, però la majoria eren dels Països Catalans (setanta-quatre de Catalunya, cinquanta de Barcelona, tres del País Valencià i dos de Mallorca). Els bakuninistes eren minoria, però controlaven espais importants, com els periòdics *La Federación* de Barcelona i *El Obrero* de Palma de Mallorca, i van establir un pacte amb els sindicalistes que va ser clau per a desplaçar altres corrents i reforçar la influència anarquista en el si de les societats obreres. Es va acceptar el sindicalisme, que impulsà l'organització de sindicats d'oficis en sentit federal, i, pel que fa a la qüestió de la lluita política, els anarquistes, en lloc del refús total a l'acció política, van acceptar l'apoliticisme de les societats obreres, fórmula de pacte que es va mantenir en el futur i amb la qual es rebutjava la subordinació dels sindicats a qualsevol partit polític al mateix temps que es tolerava l'activitat política individual. Amb l'assimilació del bakuninisme, el moviment obrer català va experimentar una brusca transformació i inicià una ruta que en gran part hauria de seguir fins a la Guerra Civil espanyola del 1936.

La FRE va créixer ràpidament i els anarquistes van consolidar el seu predomini en els congressos successius. Dues tercers parts de les forces internacionalistes es trobaven a Catalunya, i la resta es distribuïa entre Andalusia i el País Valencià, concretament al sud, al voltant de la localitat d'Alcoi. Ben aviat la Federació Local d'Alcoi es va convertir en una de les més importants d'Espanya, la segona darrere Barcelona, fins al punt de facilitar que el 1873 la Comissió Federal, el màxim òrgan dirigent de la FRE, abandonés Barcelona i s'instal·lés en aquella localitat.

Pel que fa a les Illes Balears, l'anarquisme es va introduir a Mallorca sota la influència, i a imitació, dels anarquistes barcelonins i del periòdic *La Federación*. Segons les dades que dona Pere Gabriel, a Mallorca els sindicats anarquistes no van superar mai els dos mil afiliats, i la dependència que l'obrerisme va mantenir respecte del republicanisme el va apartar irreversiblement de l'anarquisme, que només va seguir de manera testimonial. A Menorca tingué una presència més destacada, però els sindicats menorquins van ser molt febles.⁸ En general, a les Balears, el desenvolupament del moviment obrer no es va produir fins després de la Primera Guerra Mundial; va ser aleshores quan l'anarcosindicalisme es va consolidar, ja que entre la població obrera es donaven les condicions idònies (precarietat laboral, crispació, etc.) per a preconitzar un model sindical més revolucionari.

Els anys de l'AIT eren de gran excitació social i la FRE es va veure alterada per causes internes i externes que la van debilitar. Després del fracàs de la Comuna de París (1871), van arribar a Barcelona nombrosos refugiats i la FRE va ser víctima de la repressió generalitzada que es va desencadenar. D'altra banda, com a resultat de la ruptura que s'havia produït al si de l'AIT de l'Haia (1872), on els anarquistes van ser expulsats pels marxistes, la FRE es va

trencar. A Espanya, però, la situació es va esdevenir a la inversa: van ser els bakuninistes, forts a Barcelona, els qui van expulsar el grup madrileny, procliu a les tesis de Marx a l'Estat espanyol. En un altre aspecte, els canvis polítics que van portar a la proclamació de la Primera República espanyola van afectar la FRE, que va viure intensament la breu experiència republicana del 1873⁹ i la primera insurrecció anarquista. Els internacionalistes moderats, forts a Catalunya, van donar suport al nou règim, però els més radicals van mostrar una actitud combativa. La direcció de la FRE s'havia traslladat temporalment a Alcoi, i estava en mans dels anarquistes insurreccionalistes. Coincidint amb un aixecament federal de signe cantonalista, va transformar una vaga general que havia esclatat a la localitat en un aixecament insurreccional contra l'Estat que, en certa manera, volia imitar la Comuna de París. El fracàs de la insurrecció d'Alcoi va determinar el futur de l'anarquisme a mitjà termini: va abocar la FRE a la clandestinitat fins al 1881 i va servir perquè els marxistes, expulsats de la FRE l'any anterior, criticuessin la incapacitat i els errors tàctics de l'anarquisme en la direcció del moviment obrer.¹⁰ Pel que fa al País Valencià, l'anarquisme només va sobreviure en petits grups aïllats. Inicialment, els bakuninistes havien trobat el seu espai, però la clandestinitat i la fragmentació van fer declinar la seva influència a finals del segle XIX. La desorganització va anar a favor dels socialistes i l'aïllament dels anarquistes no va començar a canviar fins a partir dels primers anys del segle XX, quan societats obreres valencianes¹¹ es van incorporar al projecte reorganitzador influenciat pel sindicalisme francès que significà el moviment de Solidaritat Obrera impulsat per les societats obreres de Barcelona (agost del 1907).

CLANDESTINITAT I REORGANITZACIÓ

Als últims anys de la dècada dels setanta del segle XIX, l'anarquisme va anar perdent terreny entre les societats obreres a causa de la clandestinitat i el radicalisme que havien marcat els últims anys de la FRE. La clandestinitat va facilitar la tasca dels grups anarquistes insurreccionalistes, que van controlar durant anys el moviment, defensant la via insurreccional i les represàlies individuals. Actuaven en petits grups, molt radicals. En el terreny doctrinal, no superava el nihilisme; en el sindical, la seva actuació era nul·la. Coincidint amb l'onada d'atemptats terroristes a Rússia, l'Imperi alemany i Itàlia, l'any 1878 es van produir els primers atemptats frustrats contra el rei Alfons XII.

Els sectors més sindicalistes van intentar revitalitzar el moviment associatiu a partir del moment en què el règim inicià una certa tolerància política. Pel que fa a l'anarquisme, al començament dels anys vuitanta el sector sindicalista català, contrari a l'insurreccionalisme i al nihilisme i partidari de l'acció sindical pública, va decidir recuperar la iniciativa i va impulsar una nova federació. Els anarcosindicalistes, dirigits pels mateixos que havien introduït

l'anarquisme –Rafael Farga Pellicer, Josep Lluanas, Antoni Pellicer Paraire, etc.–, van destituir la Comissió Federal de la FRE, que des de feia anys s'havia anat desintegrant entre pressions ideològiques i organitzatives, engolida tant pel terrorisme anarquista com per la repressió política, i el 1881 van constituir una nova organització, la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (FTRE). La nova organització tenia uns plantejaments similars als de la vella FRE i aplegava opcions ideològiques diverses, sempre sota la constant de l'apoliticisme.

La FTRE va créixer ràpidament. En un principi va ser dirigida pel nucli sindicalista barceloní, però els catalans no van poder recuperar el paper hegemònic que havien tingut anteriorment. Al començament dels vuitanta, el gruix de la militància anarquista es trobava a Andalusia i el 1882 les federacions es van enfrontar amb la direcció. Les tensions entre sindicalistes partidaris de l'anarcocol·lectivisme i els que defensaven la via clandestina i la insurrecció, identificats amb els anarcocomunistes i contraris a qualsevol fórmula organitzativa, van fer que la FTRE es dissolgués el 1888.

A les últimes dècades del segle XIX, com a resultat de les circumstàncies que hem apuntat, l'anarquisme es fragmentava en dos plantejaments filosòfics diferents: l'anarcocol·lectivisme, inspirat en Bakunin, i l'anarcocomunisme, propagat per Kropotkin i difós per Malatesta. Ambdós creien en una societat sense classes ni estat, però discrepaven en l'organització i en la manera d'arribar-hi. Els anarcocol·lectivistes s'identificaven amb els anarcosindicalistes; confiaven en la lluita sindical tant per aconseguir millores laborals com per a fer la revolució a mitjà o a llarg termini.¹² Volien uns sindicats que aspiressin a crear una societat sense classes, en la qual la propietat estaria en mans de les col·lectivitats obreres. Aquesta era la tendència dominant a Catalunya; de fet, un sindicalisme extrem. La tendència anarcocomunista, forta a Andalusia i amb seguidors destacats a Catalunya, incorporava una tradició molt més individualista i radical: s'oposava al sindicalisme (vist com a excessivament legalista i poc útil per aconseguir l'objectiu final d'una revolució social) i propugnava una estructura basada en petits grups, no sindicals sinó d'afinitat ideològica, la missió dels quals no era la preocupació sindical, sinó la propaganda ideològica constant i la lluita sistemàtica contra els factors d'ordre social, sense refusar l'acció directa i la propaganda violenta.¹³ Aquesta postura estava en sintonia amb la línia que l'anarquisme europeu, majoritàriament apartat dels sindicats des que havia estat expulsat de l'AIT, defensava i que tot just havia ratificat en el congrés semi-clandestí que havia celebrat a Londres el 1881.

La direcció de la FTRE, encapçalada pels anarquistes catalans esmentats, va ser durament atacada pels anarcocomunistes, fins a arribar a l'enfrontament personal. Els intents de pacificació van ser en va i l'organització es va anar desintegrant a partir del 1884. L'associacionisme anarcosindicalista es va anar debilitant entre tensions ideològiques i organitzatives, devorat per la dinàmica del terroris-

me individualista i la subsegüent repressió policial. En aquest període de desarticulació, l'anarquisme peninsular lluitava per no caure en l'ostracisme esforçant-se tant a participar en els fòrums obrers internacionals a partir de la constitució de la II Internacional, malgrat que n'era sistemàticament expulsat, com a mantenir vinculacions amb els grups anarquistes internacionals.¹⁴ Tanmateix és en aquest context que s'ha d'entendre la participació anarquista a les reivindicacions obreres i a les primeres jornades del Primer de Maig, però els primers de maig dels anys 1890, 1891, 1892 i 1893 van ser a Catalunya origen de greus conflictes d'ordre públic, saldats amb fracassos del moviment obrer. El desencís i la frustració van conduir l'anarquisme cap a l'acció directa i la «propaganda pel fet».

LA REFLEXIÓ TEÒRICA

L'anarquisme va desenvolupar una intensa activitat intel·lectual que no es pot veure deslligada de l'ampli moviment cultural republicà de finals del segle XIX, desplegat a través d'institucions diverses (casinos, ateneus, etc.) i en sintonia amb moviments ideològics com el lliurepensament o la maçoneria. La reflexió teòrica penetrava amb força dins les files anarquistes. Els plantejaments anarquistes dels últims anys del segle XIX van ser discutits per tota una generació de teòrics, com Fernando Tarrida del Màrmol, Joan Montseny (Federico Urales), Teresa Mañé (Soledad Gustavo), Leopold Bonafulla, Pere Esteve, Anselmo Lorenzo, José López Montenegro, Teobaldo Nieva, etc., que, si bé no van fornir l'anarquisme d'una ideologia pròpia, sí que van col·laborar a crear una cultura anarquista peculiar i important que va ultrapassar els cercles estrictament obreristes i va influir en moviments intel·lectuals com el que va sorgir a l'entorn de la revista modernista *L'Avenç*.

En ple debat teòric entre anarcocol·lectivistes i anarcocomunistes, la premsa va adquirir un impuls extraordinari. La major part de les publicacions van aparèixer a Barcelona. Quasi totes s'editaven en llengua castellana, i van tenir una periodicitat i una durada molt desiguals. En van aparèixer de tendència anarcocol·lectivista, com *El Productor* a Barcelona, el periòdic sindicalista més important fins a l'aparició de *Solidaridad Obrera* al segle XX, o *El Chornaler* (1883) a València. S'organitzà el Primer Certamen Socialista¹⁵ a Reus (juliol del 1885), amb aportacions dels qui es consideraven intel·lectuals d'aquest corrent (Josep Lluanas, Ricardo Mella, etc.). Els anarcocomunistes, per la seva banda, publicaven els quinzenaris *La Justicia Humana*, *Tierra y Libertad* i altres i difonien traduccions d'obres de Kropotkin, Jean Grave i Errico Malatesta. Aquesta tendència ideològica va dominar el Segon Certamen Socialista, celebrat a Barcelona el novembre del 1889.¹⁶ L'espiral entre terrorisme i repressió de finals del segle XIX va posar fi a un brillant floriment de la premsa anarquista.

La polèmica teòrica entre anarcocomunistes i anarcocol-

lectivistes va provocar l'aparició d'un grup eclèctic que es va definir partidari de «l'anarquia sense adjectius», el qual refusava discutir, prèviament a qualsevol acció o organització, el programa i l'estructura de la societat futura. En aquesta línia es va situar un sector intel·lectualista mancat de plantejaments tàctics: Fernando Tarrida del Màrmol, Pere Esteve, Federico Urales, Teresa Mañé, etc. Aquest corrent va facilitar el contacte entre el sindicalisme anarquista i joves intel·lectuals barcelonins «anarquitzats», entre els quals hi havia Pere Coromines, Pompeu Gener, Jaume Brossa, etc., que també defensaven una cultura catalana en sentit nacionalista

Aquest constitueix un dels trets més singulars de l'anarquisme català. Ja observem que la primera generació d'anarquistes (Rafael Farga Pellicer, Josep Lluanas, etc.) havien treballat per donar forma a un catalanisme popular. Eren els mateixos dirigents obrers que defensaven un sindicalisme moderat, treballadors relacionats amb la tipografia i les arts gràfiques, que de la militància federal van passar a ser dirigents anarcoobreristes i es van convertir en representants de la intel·lectualitat obrera del moment. Col·laboraven en publicacions que defensaven un catalanisme progressista, i al mateix temps eren l'ànima de publicacions obreroanarquistes per excel·lència com *La Tramontana* (l'única escrita en llengua catalana) o les ja esmentades *Acracia* i *El Productor*.

A la dècada dels noranta es va donar una nova convergència entre neòfits ideòlegs de l'anarquisme i joves intel·lectuals catalanistes, que es va mantenir fins a final de la Guerra Europea, salvant l'etapa del Procés de Montjuïc. En aquesta fase, els qui van actuar com a nexes d'unió entre ambdós corrents ja no van ser els antics federals seduïts pel bakuninisme, sinó joves estudiants, fills de famílies de classe mitjana, atrets per l'anarquisme i seduïts per una ideologia més nietzscheana que bakuninista, que els permetia ser rebels i moderns i actuar –intel·lectualment parlant– contra una societat que refusaven. L'intent d'aquest sector de posar-se en contacte amb els nuclis més actius de la classe obrera responia a motius de modernitat i llibertat expressiva, però també al convenciment que el catalanisme era inviable si girava l'esquena a la nova societat industrial.

LA PROPAGANDA PEL FET

Paral·lelament a l'activitat intel·lectual, va sorgir un terrorisme centrat en l'acció individual, que es va barrejar amb l'activisme que imposava el corrent anarcocomunista. Aquests impulsaven l'organització en grups clandestins i predicaven la «propaganda pel fet», convençuts que la propaganda pacífica no seria capaç d'arrossegat les masses cap a la revolució social. A aquest fenomen no eren alienes les referències terroristes de l'anarquisme francès i del populisme rus amb la pràctica de mètodes nihilistes.

La «propaganda pel fet» va ser el resultat d'una llarga discussió teòrica al voltant de la necessitat d'afirmar els

principis anarquistes mitjançant accions revolucionàries. Finalment, l'ús de la violència com a tàctica revolucionària va ser debatut en la reunió que l'anarquisme internacional va celebrar a Londres el 1881,¹⁷ coincidint amb l'assassinat del tsar Alexandre II. El fenomen terrorista, que de manera velada havia gestat el sentiment de frustració col·lectiva, arrenca de la interpretació que cada grup i/o individu va fer de les resolucions del Congrés de Londres i de la importància que es va donar a l'ús de la dinamita com a eina revolucionària. Els mètodes dels nihilistes russos hi van influir notablement.

El terrorisme, encobert sota la subtileza de «propaganda pel fet», havia aparegut al començament dels anys vuitanta a Europa, que durant la dècada dels noranta es va veure pertorbada per les explosions mortals dels atemptats terroristes, exponent tràgic de l'individualisme anarquista. Arreu els atemptats s'havien generalitzat a la dècada dels vuitanta. A Barcelona van començar al mateix moment; inicialment eren petards que esclataven a la porta de les fàbriques tèxtils de Barcelona i rodalia, sense causar víctimes i sense que se n'identifiqués els autors. Van adquirir una virulència especial a partir del 1892, sense que l'obrerisme organitzat hi pogués posar fre. Publicacions obreristes tan importants com *El Productor* o *La Tramontana* insistien a condemnar la violència que en aquells moments flagel·lava Barcelona. Era l'època de les bombes de Ravachol a França, de les revoltes insurreccionals del *fasci* al sud d'Itàlia, de les bombes d'August Vaillant contra la Cambra de Diputats a França, etcètera.

Després dels fracassos dels primers de maig, cada vegada va anar agafant més força l'anarcocomunisme desorganitzador, que creia molt poc en les virtuts del sindicalisme i en els avantatges de l'acció de masses i que volia accions espectaculars que ferissin de mort la societat burgesa. L'acció terrorista portada a terme al marge dels sindicats va allunyar l'anarquisme de les masses obreres i va enfortir els governs, que a gairebé tot Europa van dictar lleis d'excepció contra l'anarquisme.

El 1892, el destacat anarquista italià Errico Malatesta, exponent de l'anarcocomunisme i de l'insurreccionalisme, va visitar Espanya en gira propagandística i va contribuir a fer que l'anarquisme es decantés cap a formes individualistes, en un moment en què a Barcelona vivien refugiats un bon nombre d'individualistes francesos i italians defensors d'aquesta tàctica (un dels quals, Paolo Schicchi, que havia publicat a Itàlia *Pensiero e dinamita*, va editar a Barcelona, el 1891, *El Porvenir anarquista*). Les protestes de *La Tramontana*, de Lluanas i Pujals, i d'*El Productor* contra el terrorisme no van servir de res. Lluanas va haver de tancar *La Tramontana* el 1893 i deixar d'actuar. Bonafulla, per la seva banda, va abandonar i va emigrar als Estats Units el 1892.

El juny del 1892 es va declarar l'estat de setge a Catalunya. La col·locació de bombes no es va aturar. El 24 de setembre de 1893, Paulí Pallàs, un obrer anarquista, apassionat per *La conquesta del pa* de Kropotkin, va atemptar contra el capità general de Catalunya. S'iniciava

així una espiral de violència que va continuar amb el llançament de dues bombes Orsini al Liceu de Barcelona durant una representació (novembre del 1893), en un acte de venjança per l'execució de Pallàs. Va ser l'atemptat més sagnant dels que hi va haver a Barcelona: va provocar vint-i-dos morts, desenes de ferits i escenes de pànic dantesques. Va prosseguir amb l'atemptat contra la manifestació religiosa del carrer de Canvis Nous, de Barcelona, el dia del Corpus, que va provocar dotze morts (juny del 1896). Aquest cicle culminà amb l'assassinat del cap del Govern, Antonio Cánovas del Castillo (agost del 1897) i amb l'atemptat que realitzà Ramon Sempau contra el tinent Porta i un suboficial, considerats responsables de les tortures practicades als qui havien estat emprisonats al castell de Montjuïc.

El Govern va utilitzar l'atemptat del carrer de Canvis Nous per a fer una gran operació repressiva contra l'anarquisme i, de retruc, contra l'obrerisme organitzat a Catalunya. Centenars de persones van ser acusades de terroristes o d'inductores al terrorisme. Es van suspendre les garanties constitucionals i la repressió va arribar a dirigents anarquistes, sindicalistes, escriptors i polítics republicans, anticlericals, lliurepensadors, mestres racionalistes, etc.; es va arrestar indiscriminadament enemics i apologetes del terrorisme, i es van clausurar centres obrers, periòdics, etcètera. Més de quatre-centes persones van ser confinades al castell-fortalesa de Montjuïc i torturades en espera de judici. Tot seguit es va produir una pantomima de judici que es coneix com el Procés de Montjuïc; començava així la gran causa judicial contra l'anarquisme, reclamada amb insistència des de sectors conservadors des que havien començat els atemptats. La sentència del judici va ser rigorosa: cinc penes de mort, vint condemnes de presó i desenes de persones absoltes, però obligades a exiliar-se. La policia va parlar de conspiració anarquista, i aquests ho van considerar sempre una provocació de les forces de l'ordre, però l'autoria de l'atemptat no es va establir mai.¹⁸

Immediatament es va produir la denúncia pública del procés: les tortures i les irregularitats judicials van provocar la protesta de l'opinió internacional. La campanya va ser impulsada per les denúncies fetes per Fernando Tarrida del Màrmol, un simpatitzant anarquista que havia estat emprisonat arran de l'atemptat i que va publicar relats esfereïdors sobre les tortures practicades al castell de Montjuïc i les irregularitats judicials comeses.¹⁹

El terrorisme s'havia demostrat inhumà i inútil, i després de Montjuïc va provocar el desengany de molts obrers respecte a l'internacionalisme i va posar fi a la relació que en el terreny cultural s'havia establert entre la intel·lectualitat modernista, espantada pel radicalisme, i l'obrerisme anarquista. L'acció terrorista, portada a terme al marge dels sindicats, va allunyar l'anarquisme de les masses obreres i va provocar que a molts llocs d'Europa els governs dictessin lleis d'excepció contra el terrorisme.

Les bombes van rebrotar a Barcelona entre el 1903 i el 1909, però en aquesta etapa es tractava d'un terrorisme

lucratiu que va col·laborar a mantenir el control i la repressió respecte als anarquistes. Joan Rull es convertí en l'exemple més clar d'aquest terrorisme infundat i lucratiu. Rull, que havia tingut contactes amb grups anarquistes barcelonins, utilitzà la col·locació de bombes per a extorsionar policies i fabricants, cosa que es va voler presentar i es va barrejar com a terrorisme anarquista sense que tingués res a veure amb el període anterior.²⁰

UN MÓN CULTURAL PROPI

L'anarquisme va constituir un món cultural propi. Com la resta del moviment obrer, confiava en el potencial emancipador de l'educació i la formació es va convertir en element capital de la seva estratègia i del seu projecte sociopolític. L'analfabetisme afectava la meitat de la població vers 1900 i encara un 21 % l'any 1930 a Catalunya. La prioritat per l'educació va estimular la creació d'un teixit cultural en què van participar ateneus i institucions molt diverses, que tenien per objectiu educar des del laïcisme i el racionalisme. A l'Estat espanyol, amb una ensenyança endèmicament deficitària per a les classes socials més pobres i controlada per l'Església catòlica, aquesta tasca va ser especialment remarcable. La preocupació per l'ensenyança laica, igualitària i mixta va ser una constant. L'exemple més conegut és l'Escuela Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia,²¹ lligada als medis anarquistes i laïcistes. Era un nucli de propagandistes anarquistes, però, a pesar d'haver-se convertit en el referent més conegut, no va ser el projecte pedagògic més interessant ni el de contingut més anarquista.

La gestació i la formació d'aquesta cultura es va produir paral·lelament a la configuració teòrica de l'anarquisme, dins el marc d'una cultura eclèctica impregnada de republicanisme, romanticisme social, mil·lenarisme, lliurepensament, pacifisme, naturisme, etc. El moviment anarquista, obert a corrents culturals alternatius diversos i amb dificultats intrínseques per encaixar tota mena de dogmatismes, va generar un espai cultural plural, sociològicament molt ampli, visualitzat en el discurs ideològic, el teatre i la literatura.²²

La premsa es va convertir en mitjà de divulgació del pensament anarquista i en transmissora del plantejament sociocultural àcrata. A les dues darreres dècades del segle XIX apareguren un gran nombre de revistes sociològiques (*Acracia*, *Ciencia Social* i *Natura* a Barcelona). A València, a la primera dècada del segle van aparèixer una sèrie de revistes de tall nietzscheà (*El Corsario*, *Juventud*, *Vida*), i a Madrid es va publicar *La Revista Blanca*, impulsada per anarquistes catalans que hi vivien exiliats. A més de militants, hi escrivien destacats escriptors, com Pere Coromines, Jaume Brossa, Miguel de Unamuno, Pío Baroja, Ramón Gómez de la Serna, etc., tots ells joves literats i intel·lectuals que al principi de les respectives carreres literàries van adoptar, en major o menor grau, actituds nietzscheanes i es van atansar puntualment a l'anarquis-

me. *La Revista Blanca*, en les seves dues etapes (la segona, publicada a Barcelona entre el 1923 i el 1936), constitueix el producte cultural anarquista més acabat. Era fruit de l'esforç intel·lectual i empresarial dels anarquistes catalans Joan Montseny (que signava amb el pseudònim Federico Urales) i Teresa Mañé (que ho feia amb el de Soledad Gustavo). El nom de la publicació era un homenatge a la *Revue Blanche* francesa, que havia difós les denúncies fetes pels anarquistes empresonats a Montjuïc el 1894.

A les últimes dècades del segle XIX es va suscitar una vastíssima producció literària amb la qual es volia expressar tota una concepció de l'univers i del destí de la humanitat, optimista i orientada per les creences de cada grup. Es van imposar corrents ideològics diversos: l'ideari i els mites de la Revolució francesa, el racionalisme, el positivisme anglès, el darwinisme, el pacifisme, el materialisme de Büchner, el lliurepensament, l'idealisme de Hegel, elements diversos de tradició socialista, el pensament de Nietzsche, i un plantejament radical sobre la destrucció de la moral tradicional burgesa i catòlica, etc., i de manera més puntual també es va donar suport a l'esperantisme, el naturisme o el neomaltusianisme.

La base d'aquests darrers elements estava, igual que va passar a França, en la dispersió de tendències que es va produir al si de l'anarquisme a partir dels darrers anys del segle XIX, a la recerca de noves vies revolucionàries després del fracàs del sindicalisme tal com s'havia plantejat fins a aquell moment. Eren grups que volien trobar en l'escola, l'esperantisme, la ciència, el control de la natalitat, el naturisme o l'antimilitarisme la fórmula per a fer la revolució; però totes aquestes tendències, excessivament tancades en si mateixes, sovint van acabar perdent el contingut revolucionari. Van tenir ressò a Catalunya i les de major interès social van ser el naturisme i el neomaltusianisme.

La publicació *Natura*, editada a Barcelona (1903-1905), constitueix l'exponent més clar del naturisme anarquista del començament del segle XX. A València hi va haver un moviment vegetarià i naturista de llarga durada al voltant de la revista *Helios* (1916-1939).

Íntimament relacionat amb el darwinisme, es va difondre el neomaltusianisme. Es va posar de manifest en la divulgació de teories de procedència francesa que condicionaven la revolució social al millorament de l'espècie –de la classe treballadora, s'entén–, tant físic com intel·lectual. Defensaven que si els obrers tenien menys fills, els podrien alimentar i educar en millors condicions, amb la qual cosa evitarien malalties i tares congènites i millorarien el nivell intel·lectual de la prole. El neomaltusianisme enllaçava amb l'interès anarquista per la pedagogia, ara de la mà del pedagog francès Paul Robin, i pel científisme, que es posava de manifest en la divulgació de mitjans contraceptius. Aquesta teoria va ser assumida per alguns grups i individualitats, però també va ser molt criticada en el si del moviment anarquista. La seva filosofia quedava explicada a la revista *¡Salud y Fuerza!*, publicada a Bar-

celona (1904), i més tard a *Generación Consciente*, d'Alcoi (1923), i a *Estudios*, de València (1924), aquesta darrera ja molt vinculada a l'eugenesia i ambdues marginades de l'anarquisme més obrerista.²³

Més enllà de la premsa, les manifestacions culturals de l'anarquisme van trobar un espai en el teatre i en un cert model de literatura popular. Es va crear el «teatre social». Era una manera d'inculcar uns valors i estimular determinades reivindicacions. Hi havia publicacions de to anarquista dedicades quasi exclusivament a l'art dramàtic, com *Teatro Social*, el butlletí de la Companyia Lliure de Declamació, publicat a Barcelona a partir del 1896.

La novel·la va ser un altra via de difusió cultural. En general, les obres mostraven un món rural idíl·lic allunyat de la societat industrial i parlaven amb una certa candidesa d'un món idealitzat i d'uns personatges quimèrics redimits i redemptors. Hi havia editorials emblemàtiques orientades al públic obrer, com Maucci, Sempere o *La Revista Blanca* (que publicava també la revista amb el mateix nom). El grup editor *La Revista Blanca* va ser el que va tenir més transcendència. Imitant models editorials francesos, compaginava l'edició de revistes i periòdics literaris i militants (*La Revista Blanca*, *Tierra y Libertad*, *El Luchador*) amb la de col·leccions de narrativa, com «La Novela Ideal» (de la qual es van publicar uns sis-cents títols), «La Novela Libre» i «El Mundo al Día». Era una combinació d'ideologia i de visió comercial que, amb gran èxit, difonia en ambients anarcoobreristes una novel·la sentimental i lacrimògena que pretenia incorporar elements d'emancipació social i feministes amb la finalitat de propalar de manera didàctica principis ideològics anarquistes. La seva divulgació va ultrapassar entre el públic obrer qualsevol altre producte de to més culte.

LA CONFEDERACIÓ NACIONAL DEL TREBALL (CNT)

A partir dels primers anys del segle XX, un cop superada l'etapa terrorista, l'anarquisme evolucionà de manera definitiva cap a l'anarcosindicalisme. Després de l'onada vaguística del començament del segle XX es produí una variada resposta organitzativa i política entre els treballadors que enfortí el moviment societatari. A Catalunya, la influència dintre del món sindical continuava essent predominantment anarquista. Al País Valencià, en canvi, l'anarquisme s'havia estès sobretot al camp, mentre que l'obrer de fàbrica s'inclinava majoritàriament cap al socialisme, i es va mantenir en aquesta línia fins a la fundació de la CNT. A les Balears, el moviment obrer seguia molt influenciat pels socialistes i pel republicanisme de la Unió Republicana. Només entre la Federació d'Obrers de Menorca l'anarquisme tenia una presència destacada.

Durant aquest període, l'anarquisme, a escala internacional, s'esforçava per trobar una via d'entesa que, sense contradir el principis anarquistes, garantís el desenvolupament de la revolució una vegada s'hagués produït. El

1907 es creà a Amsterdam una Internacional Anarquista, que resultà totalment inoperant i va desaparèixer, com tantes altres organitzacions internacionals, amb la guerra del 1914.

En aquest context, i en un clima de creixement continu de la població obrera, el 1907 les societats obreres catalanes van fer un pas decisiu en el procés de modernització, al qual no era aliena la influència del sindicalisme revolucionari francès, en fundar a Barcelona l'agrupació Solidaritat Obrera. Estava molt influenciada pels anarquistes. L'octubre d'aquell mateix any, l'agrupació va impulsar una publicació amb el mateix nom de *Solidaridad Obrera*, que posteriorment es va convertir en òrgan i símbol de la CNT.²⁴ Aquesta organització va ser l'embrió de la Confederació Nacional del Treball (CNT), que va néixer a Barcelona el novembre del 1910 amb vocació d'estendre's a tot l'Estat.

La construcció de la CNT es va produir en l'entorn d'una nova generació de militants que es va configurar pròpiament com a anarcosindicalista des de l'experiència sindical en uns anys de crisi política molt acusada del règim i de canvis estructurals de fons en la població obrera. No va ser producte de reflexions teòriques o d'influències doctrinals, sinó resultat de l'èxit del moviment sindical, de llarga tradició, basat en les federacions d'ofici, que va aconseguir articular la classe obrera. La reorganització va partir dels sectors laborals bàsics. En els anys successius, dintre de la CNT van ser molt visibles dues realitats: els propagandistes que pretenien dotar la nova central sindical d'una ideologia i una doctrina, i els quadres sindicals, els homes dels sindicats.²⁵ Dins la CNT, molt pocs propagandistes van ser homes de sindicat, i molts dels debats i escissions que es van produir en el futur van ser impulsats per propagandistes que van arrossegar homes dels sindicats.

La CNT propugnava l'acció directa i es refermava en el tradicional apoliticisme dels sindicats; amb ells l'anarcosindicalisme va assolir forma definitiva i va canalitzar l'anarquisme hispànic fins a l'adveniment de la Segona República.

Els inicis de la CNT van estar marcats per la clandestinitat. En realitat, es va mantenir en una fase de contenció fins després de la celebració del Congrés internacional anarquista per la Pau (El Ferrol, 1915). El gran embat confederal es va iniciar, doncs, durant els anys de la Guerra Europea, paral·lelament a l'expansió generalitzada que experimentà el moviment sindical arreu dels Països Catalans. Responia a unes indispensables necessitats obreres d'unitat d'acció i d'estructuració que es van traduir en un fort desenvolupament de les federacions d'ofici i dels sindicats en general. En els anys successius va anar cohesionant les societats obreres, sobretot a Catalunya, i es va estendre ràpidament cap a València²⁶ i les Balears.

En els anys de la formació de la CNT, els medis anarquistes eren molt diversos. Hi convivia una barreja de sectors: anarquistes més doctrinals i teòrics, altres publicistes relacionats amb la cultura, grups d'afinitat ideològi-

ca que cercaven l'emancipació obrera i social per camins diferents del que seguia el sindicalisme revolucionari, i un sector de joves dirigents sindicalistes que van haver d'assegurar els lligams entre l'anarquisme i els nous sindicats que es volien constituir superant les societats d'ofici. Va ser dins aquest context que la direcció del moviment obrer va passar a mans d'uns nous dirigents. De la direcció va desaparèixer el predomini dels tipògrafs i va sorgir un ventall d'oficis molt més ampli. La reorganització va acompanyada d'una renovació vital, amb l'actuació de gent nova i jove, molt més activista que discursiva, d'oradors de mítings, més que de periodistes o autors d'opuscles doctrinals (Salvador Seguí, Martí Barrera, Camil Piñón, Sebastià Clarà, Joan Peiró, Joan Viadiu, Àngel Pestaña, etc.). És una generació de revolucionaris que, encara que oficialment apolítics, està profundament polititzada.

UN NOU MODEL ORGANITZATIU: ELS SINDICATS ÚNICS

Catalunya, i en concret Barcelona, va esdevenir el centre de la CNT. La seva força numèrica no tenia parangó: el 1915 tenia uns quinze mil afiliats; el 1918, quasi setanta-quatre mil, i el desembre del 1919, quan la CNT celebrà un congrés a Madrid amb representants de tot l'Estat, la regional catalana afirmava tenir 427.000 obrers afiliats (d'un total de 714.000 que hi eren representats). Les xifres parlen per si soles.

Un salt quantitatiu d'aquesta envergadura s'explica per l'esforç reorganitzatiu impulsat per la CNT a Catalunya el 1918, en un congrés celebrat a la barriada obrera de Sants (Barcelona) el juny d'aquell any. Allí la CRT²⁷ de Catalunya va adoptar un nou model organitzatiu que va acabar imposant a tota la CNT. La reorganització va permetre a la CNT de fer un pas important per afermar-se com a representant absoluta dels obrers i únic interlocutor amb la patronal. En el Congrés de Sants s'acordà exercir, de manera preferent, l'acció directa i es reafirmà l'apoliticisme i el contingut anarcosindicalista de la CNT. L'acord més transcendental va ser l'adopció d'una nova forma d'organització que trencava la tradició de l'obrerisme català d'associar-se per oficis. Va adoptar els sindicats únics d'indústria, d'àmbit local, integrats per diverses seccions corresponents als diversos oficis, com a base organitzativa de la CNT, en perjudici de les federacions nacionals d'ofici. Aquesta centralització del moviment obrer multiplicà enormement la seva força i la capacitat de negociació i de lluita davant els conflictes obrers. La CRT, estructurada en un comitè regional integrat per les federacions locals i comarcals, va començar a funcionar amb regularitat organitzativa, atès que així es posava fi a l'ambigüitat i la imprecisió anterior pel que feia a afiliacions i cotitzacions. Aquest era el primer congrés confederal després de la reconstitució del 1915. Va estar protagonitzat per una nova generació de sindicalistes que van desplaçar tant els anarquistes puristes com els que havien orientat els primers

anys de la CNT. El nou secretari general de la CRT de Catalunya era un d'ells, Salvador Seguí, que es convertí en l'home més representatiu de la CNT fins que va ser assassinat el 1923, en plena època del pistolisme.

A mesura que la CRT assumia la direcció del moviment obrer, es radicalitzaven les mobilitzacions obreres, suscitades per un procés reivindicatiu creixent des del 1916, al qual s'oposava la intransigència de la patronal, parapetada davant el fantasma bolxevic. El 1919 va ser l'any culminant, en què es va produir la prova de força entre la CNT i la patronal: la vaga a l'empresa Barcelona Traction Light and Power Co., coneguda com la Canadenca, amb referència al lloc d'origen de la companyia, el Canadà. Era la matriu d'una sèrie d'empreses dedicades a la producció i distribució d'electricitat i a l'explotació de tramvies i ferrocarrils elèctrics, entre els quals els de Barcelona. Amb la vaga, Barcelona es va quedar a les fosques, sense serveis públics i amb l'activitat industrial aturada. El conflicte no va quedar resolt fins al cap de cinc mesos.²⁸ El que va ser inicialment un gran èxit dels sindicats anarquistes va acabar amb repercussions polítiques i socials negatives per als obrers i per a la mateixa CNT; aquesta havia mostrat la seva força i la patronal va respondre ensenyant la seva cara més radical i facciosa. Va imposar la línia dura i va amenaçar contínuament amb el locaut patronal. Aquesta intransigència fomentà el clima de violència que engendrà el pistolisme i l'ascens dels grups d'acció entre les files anarcosindicalistes.

L'any 1919 va ser crucial en la història de la CNT. Els grups anarquistes, arrossegats per la seva força, havien decidit l'ingrés a la CNT. És el moment en què comença a créixer al País Valencià, paral·lelament a com ho fa a tot Espanya, particularment a Andalusia, i crea nuclis poderosos a Gijón, Bilbao, Vigo i Madrid. En aquestes condicions, la CNT afrontà el congrés d'àmbit estatal, que esdevindria decisiu per al seu futur (Congrés de la Comèdia, Madrid, 1919). La vaga de la Canadenca havia fet sorgir conflictes interns en el si de la CRT a Catalunya. Els anarquistes més intransigents criticaven, per moderada, l'actuació dels dirigents cenetistes i els responsabilitzaven de la força que havia adquirit la patronal. La seva força va facilitar el triomf a Madrid dels elements més radicals i el congrés va formular la teoria del comunisme llibertari. Tanmateix es va decidir l'adhesió provisional a la Tercera Internacional, de la qual es retirà definitivament el 1922, per adherir-se a l'AIT,²⁹ quan els anarcosindicalistes van tornar a recuperar el control de la CNT. De fet, l'anarquisme va entrar en un període molt conflictiu, centrat en la lluita pel control de la CNT, que determinà la complexitat dels anys posteriors.³⁰

EL PISTOLERISME³¹

Després de la duresa, i el fracàs, del moviment vaguístic del 1919, la patronal va imposar una línia d'actuació marcada per la duresa. Aquesta situació va fomentar el clima

de violència que havia d'engendrar el pistolisme, i l'ascens dels grups d'acció entre les files anarcosindicalistes. Els anys següents la conflictivitat laboral s'anà incrementant i radicalitzant, i entre el 1920 i el 1922 esdevingué especialment cruenta.

Els empresaris exigien mà dura al Govern: suspensió de garanties constitucionals, clausura de sindicats, empresonament de sindicalistes, etc., i la Confederació Patronal Espanyola va amenaçar el Govern de paralitzar tota la indústria, la catalana primer i l'espanyola després, amb la declaració de locaut general si no posava remei a la situació. El Govern va endurir la seva postura: el 5 de gener de 1920 van ser suspeses les garanties constitucionals a Barcelona, clausurats els sindicats i detinguts cenetistes destacats. Va ser aleshores que van començar a actuar els sindicats lliures. Eren una organització que, sobre una base de societats obreres moderades, es presentava com a enemiga dels sindicats únics i disposada a posar fre a les coaccions per afiliar-s'hi. Es va configurar com un grup que responia amb violència contra els cenetistes, i es va posar a disposició de l'autoritat militar i governativa, i a sou de la patronal, per actuar contra la CNT.

La violència no era una novetat a Espanya. Havia estat sempre present en les lluites polítiques, convivint amb les manifestacions cíviques i pacífiques. A les primeres dècades del segle xx, aquesta tendència es va accentuar i grups extremistes de tendència diversa van utilitzar sistemàticament l'agressió per imposar-se. Des de la constitució dels sindicats únics, la CNT havia començat a pressionar entre els treballadors perquè s'afiliessin als respectius sindicats; en aquestes circumstàncies, els conflictes entre els cenetistes del sindicat únic i obrers d'altres sindicats, o contraris a l'afiliació, eren constants: la CNT volia forçar la sindicació i el pagament de les quotes i, en conseqüència, es produïen amenaces, coaccions i agressions entre obrers.

Va aparèixer com la continuació d'una acció sindical considerada insuficient, i l'ideal revolucionari va servir per a donar cobertura a una violència que fregava la criminalitat.

Segons el dirigent cenetista Àngel Pestaña, el terrorisme contra la patronal va sorgir el 1916, per part de grups de joves, anarquistes d'acció, que, davant els conflictes patronals, es mostraven disposats a suprimir els directores de fàbrica que l'organització obrera decidís; era gent que ho feia de manera altruista, moguda inicialment per idealisme. La conseqüència immediata era que els patrons atorgaven el que se'ls demanava. Després, però, uns quants dirigents sindicals els van utilitzar pagant els seus serveis. En resposta, la patronal començà a reclutar homes a sou per actuar contra la CNT: mercenaris, excenetistes procedents dels grups d'acció, sindicalistes procedents dels Sindicats Lliures, etc. El primer sindicalista assassinat va caure el 1919. En definitiva, hi havia dues organitzacions que s'enfrontaren, en gran mesura com a resultat del desafiament a la patronal que va significar la vaga de la Canadenca: la CNT i la Federació Patronal; totes dues volien monopolitzar la representació dels sectors respectius, i totes

dues exigien la rendició sense condicions de l'altra. De la intransigència es va passar a la violència.

El novembre del 1920, un centenar de dirigents de la CNT de Barcelona van ser empresonats al castell de la Mola, a Maó (Menorca), i hi van romandre fins a l'abril del 1922. Va ser en aquest clima de crispació que hi va haver un continu d'atemptats socials comesos per bandes armades al servei de la patronal, per grups al servei de sindicats contraris a la CNT i per membres de la mateixa CNT. No es pot establir una equivalència entre anarquisme i pistolerisme, però es van barrejar. A la CNT la situació se li havia escapat de les mans. Es trobava amb una reacció de les mateixes característiques, dirigida per la fracció dura de la patronal, amb la connivència de les autoritats governatives. Dirigents sindicalistes reconeixien que l'escalada d'atemptats era perjudicial per a l'organització, però no van saber, o no van poder, aturar-ho, i malgrat els esforços sempre van aparèixer grups d'acció radicals disposats a respondre amb virulència. La CNT es va veure atrapada en un cercle viciós: la inestabilitat dels sindicats i la manca de reconeixement patronal van privar l'organització de la continuïtat i la institucionalització necessàries per a poder-se deslliurar del terrorisme. Finalment, va representar un punt d'inflexió en la CRT que va arrossegar tota la CNT.

La violència era múltiple i extremament cruenta; entre el 1919 i el 1923, els carrers de Barcelona van estar dominats per les pistoles. En aquesta guerra bruta van ser assassinats, entre d'altres, Francesc Layret, advocat defensor dels sindicalistes, i Salvador Seguí, el dirigent més complet i popular de la CNT a Catalunya. Per part dels anarcosindicalistes, la resposta també va ser espectacular: assassinat a València del comte de Salvatierra, exgovernador de Barcelona, del mateix cap del Govern Eduardo Dato, o del cardenal Segura, arquebisbe de Saragossa. Segons les xifres que dona Albert Balcells, entre el 1918 i el 1923, a Barcelona, van morir 951 persones (143 patrons i gerents d'empreses i 201 sindicalistes de la CNT). Proporcionalment, els primers anys van morir més patrons, i els darrers més sindicalistes.³² El terrorisme va desaparèixer amb la dictadura.

Entre els homes d'acció de l'anarquisme que van començar a actuar a Barcelona trobem figures que esdevindrien clau a l'època de la dictadura de Primo de Rivera i de la República. Homes com Joan Garcia Oliver, Francisco Ascaso, Buenaventura Durruti, etc., tots arribats a Barcelona d'altres indrets de Catalunya i d'altres regions d'Espanya. Aquests i altres activistes van formar part del grup d'acció anarquista més destacat d'aquests anys, Los Solidarios. Argumentaven que s'havien constituït en grup per defensar la CNT dels atacs presents i futurs i van desenvolupar un altre tipus de violència, fregant la delinqüència comuna: els atracaments per suplir les quotes sindicals de les quals la CNT es veia privada per les illegalitzacions i el control policial. Ángel Pestaña i Joan Peiró s'hi van oposar radicalment, i van acordar negar l'ajuda de la Confederació als acusats d'atracaments i ac-

tes terroristes, però va ser en va, i grups similars van anar guanyant terreny tot convertint-se en exponents de l'anarquisme.

Pel que fa al País Valencià, a Alacant, punt de pervivència històrica de l'anarquisme, es va reproduir, a petita escala, la situació de Barcelona. Allí, en una situació de violència menor, destaca el debat teòric. A finals del 1920 va aparèixer el setmanari *El Comunista Libertario*; l'objectiu era establir les diferències entre el comunisme d'estat, que s'havia imposat a Rússia, i el comunisme llibertari, de base socioeconòmica. Es criticava els dirigents anarcosindicalistes, molt especialment el dirigent català Salvador Seguí, per moderats. El grup Espartaco fins i tot acusava els dirigents de la CNT de col·laboració amb polítics i patrons. En definitiva, constitueix una interessant reflexió crítica dels grups anarquistes sobre el que consideren que ha estat la política de la CNT als darrers anys: el predomini de la lluita sindical, criticada per economicista i en ocasions per pragmàtica, sobre la lluita ideològica. S'insistia a renovar la vida dels grups específicament anarquistes i en la necessitat de celebrar un congrés anarquista d'àmbit estatal per evitar que el sindicalisme es desviés de l'anarquisme.

La repressió i la desorganització, que tant afavorien els grups d'acció, van ser catastròfiques per a la CNT, que va veure com la seva militància quedava reduïda a una tercera part respecte a la que tenia abans que comencés el pistolerisme.

LA DICTADURA I L'ORGANITZACIÓ DELS GRUPS ANARQUISTES

El setembre del 1923, el general Primo de Rivera va fer un cop d'estat, avalat per la monarquia i per amplis sectors dirigents del país. Ningú no va lluitar en defensa d'un parlamentarisme impotent i desprestigiat, i hom va acceptar una dictadura que es presentava com un règim transitori que havia de durar el temps necessari per a regenerar les institucions polítiques. Era una fal·làcia, però molts sectors ho van voler interpretar d'aquesta manera.

En un primer moment, la dictadura no va il·legalitzar la CNT, però va posar tota mena de traves i controls per a limitar l'actuació sindical. A Barcelona, la mateixa CNT va decidir passar a la clandestinitat tres setmanes després del cop d'estat. La decisió es va prendre a instància dels anarquistes per evitar els controls de la policia, que perseguia els qui recaptaven les quotes sindicats acusant-los d'estafadors. El fet marca l'inici d'un període de dures polèmiques internes. Alguns sindicats es van oposar a la decisió de la federació local de Barcelona i va esclatar la crisi entre anarquistes i sindicalistes. La situació va esdevenir més greu quan l'any següent, després de l'assassinat del botxí de Barcelona, el Govern va ordenar la detenció dels dirigents de la CNT, la clausura dels locals i la suspensió de la premsa anarcosindicalista. Dos punts aïllats es van convertir en referents de l'activitat cenetista: els periòdics

Acción Social Obrera, publicat a la localitat catalana de Sant Feliu de Guíxols, i *¡Despertad!* de Vigo. Sorprenentment hi va haver una tolerància més gran amb les revistes filosòfiques, i va ser en plena dictadura que va reaparèixer *La Revista Blanca*, abans citada, que al llarg de tots aquests anys va tenir una gran difusió i una renovada influència. La CNT va haver de tornar a la clandestinitat, de la qual no sortiria fins proclamada la Segona República.

La situació política va forçar l'exili de molts militants, que van anar preferentment cap a França i l'Argentina. Dels contactes amb l'exili van sorgir dues línies d'actuació que es van posar en marxa simultàniament: la propagació d'actes violents per enderrocar el règim i la preocupació per facilitar als anarquistes de l'Estat espanyol una organització dintre el nou règim. Pel que fa al primer aspecte, des de França, el grup dels Trenta (amb figures destacades com Buenaventura Durruti i Francisco Ascaso) i el Comitè de Relacions Anarquistes van organitzar un intent, frustrat, d'assalt a la caserna de les Drassanes de Barcelona. Més tard, la Federació de Grups Anarquistes de Llengua Espanyola a França es va atansar, també infructuosament, als sectors insurreccionals catalanistes que van preparar un simbòlic intent d'invasió per Prats de Molló per enderrocar la dictadura.

En el pla organitzatiu, la instauració de comitès paritaris, amb participació de patrons i obrers, acceptats pels socialistes, va provocar la divisió interna entre els sindicalistes de la CNT. El dirigent Àngel Pestaña i un sector minoritari es mostraven disposats a acceptar-los a canvi de la legalització de la CNT. Un altre sector, dirigit per Joan Peiró, s'hi oposava. A la pràctica, la CNT va posar en marxa en plena dictadura una reorganització sindical clandestina, paral·lela a l'adaptació al sistema sindical de la dictadura. Aquesta decisió és clau per a explicar la ràpida recuperació que va experimentar la CNT a partir del moment en què va tornar a ser legal.

Durant els anys de clandestinitat es van popularitzar les teories de Diego Abad de Santillán, emigrat a l'Argentina, i de Manuel Buenacasa, que des del 1925 propugnaven la creació d'un moviment sindical explícitament anarquista. El sector més sindicalista (Pestaña, Peiró, etc.) es mantenia fidel als vells principis anarcosindicalistes de la CNT. Van aconseguir que els primers acceptessin la realitat sindical, però no van poder impedir que lluitessin per donar-li un caràcter més anarquista a través d'una organització paral·lela, la Federació Anarquista Ibèrica (FAI).

La FAI va ser constituïda clandestinament al Saler (València) el juliol del 1927 per la Federació de Grups Anarquistes d'Espanya i la Unió Anarquista Portuguesa. Era el resultat de l'esforç per configurar un moviment sindical explícitament anarquista que havien portat a terme teòrics com Abad de Santillán i Buenacasa, i resultat de la iniciativa del Segon Congrés de la Federació de Grups Anarquistes de Llengua Espanyola (Marsella, maig del 1926). Aplegava tendències diverses, des d'activistes propers al terrorisme i a la delinqüència comuna fins a idealistes preocupats pel manteniment de la puresa àcrata en el si de

la CNT. Es proposava assegurar el component àcrata de la Confederació mitjançant la participació paritària en comitès clau com ara el Pro-presos o el de Defensa confederal, i també apartar-la de qualsevol entesa amb els republicans, tot i que acabà col·laborant-hi puntualment.

Volia enquadrar tots els grups ibèrics existents, però alguns, com *La Revista Blanca* o el de Los Treinta, i Nosotros, no s'hi van adherir fins ben entrada la República, tot i que el primer li era força afí i el segon n'era la viva imatge. *La Revista Blanca* propugnava l'allunyament dels sindicats per evitar contaminar-se de reformisme i Los Treinta (successor del grup Los Solidarios) i Nosotros es negaven a acceptar tota disciplina organitzativa i van acabar imposant una actitud revolucionària i insurreccional.

LA CAIGUDA DE LA DICTADURA

El 1930 va significar un punt d'inflexió per a l'apoliticisme tradicional de l'anarcosindicalisme espanyol. L'any començava amb la caiguda del dictador Primo de Rivera i amb els primers passos per part del nou govern per restaurar el règim democràtic previ al cop militar. En aquestes circumstàncies, la CNT va experimentar la necessitat d'implícit-se en l'ampli moviment polític que acabaria portant la Segona República. Van començar els contactes amb els polítics republicans i la Confederació es va mostrar favorable a donar suport a un canvi de règim que permetés el desenvolupament legal i continuat de la CNT, la qual cosa implicava un acostament indeterminat als republicans, plasmat puntualment durant la República.

El ressorgiment de la CNT va ser ràpid. Durant la Segona República va ser la força sindical que va experimentar un creixement més important (arribà a tenir més de 800.000 afiliats), però les relacions amb els republicans van esdevenir més i més conflictives a mesura que els grups anarquistes oposats a la direcció anarcosindicalista augmentaven la seva influència en el si de la Confederació i, desplaçant-los dels òrgans de direcció i d'expressió, desenvolupaven un intens moviment reivindicatiu i insurreccional. La complexitat i l'heterogeneïtat de l'anarisme el van portar, un cop més, a un seguit d'enfrontaments i crisis internes, de les quals va sortir definitivament guanyadora la FAI, que va acabar controlant el periòdic *Solidaridad Obrera* i els ressorts més influents de la Confederació. L'enfrontament amb el sector anarcosindicalista que havia dirigit la reorganització de la CNT va provocar una escissió, la dels anomenats trentistes.

A partir d'aquest moment, la CNT, ara anomenada CNT-FAI, va mantenir una actitud permanentment insurreccionalista, orientada a proclamar el comunisme lliibertari, i de continu enfrontament amb el govern republicà.

En el joc de grans tendències, al País Valencià la tensió es va establir entre un anarcosindicalisme molt inclinat cap al sindicalisme que conduiria a l'acceptació del trentisme i dels sindicats d'oposició a la FAI que van anar apa-

reixent durant la Segona República, i un anarquisme més filosòfic i cultural, amb pretensió de puresa i ortodòxia.³³

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Xavier Díez. «La historiografia anarquista als Països Catalans. Una llarga tradició entre el desconeixement i la vitalitat». *Afers*, núm. 59 (2008), p. 155-170. Reflexió sobre la historiografia anarquista sorgida de les pròpies files de la militància i sobre el tractament que n'ha fet la historiografia posterior.
- [2] Susanna TAVERA. «La historia del anarquismo español: una encrucijada interpretativa nueva». *Ayer*, núm. 45 (2002), p. 13-37. Anàlisi de la gestació de la historiografia anarquista i dels diferents corrents interpretatius.
- [3] L'obra de Gerald BRENAN. *The Spanish Labyrinth* (1943), que encara avui es continua reeditant a la Gran Bretanya, en constitueix un exemple paradigmàtic.
- [4] Repàs de la historiografia sobre l'anarquisme publicada entre el 1968 i el 1988 a: Pere GABRIEL, Eulàlia VEGA i Julià CASANOVA. «Anarquismo y sindicalismo» (dossier). *Historia Social*, núm. 1 (1988), p. 45-76. Un recull més exhaustiu a: Salvador GURUCHARRI. *Bibliografía del anarquismo español, 1869-1975*. La Rosa de Foc, Barcelona 2004.
- [5] Jordi CASASSAS i Albert GHANIME. *Homenatge a Francesc Pi i Margall, 1824-1901: Intel·lectual i polític federal*. Generalitat de Catalunya, Barcelona 2001.
- [6] Josep TERMES. *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*. Anagrama, Barcelona 1976.
- [7] El Centre Federal de les Societats Obreres era una organització, constituïda el 1869, que agrupava les societats obreres locals. Publicava el periòdic *La Federación*. Es van constituir centres similars a València i a Palma de Mallorca.
- [8] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca*. Curial, Barcelona 1973, p. 120-134.
- [9] La Primera República es va proclamar el febrer del 1873. Va ser breu: el gener del 1874, un cop d'estat del general Pavía hi va posar fi. L'experiència republicana coincideix internacionalment amb l'accentuació de la reacció conservadora contra l'internacionalisme, escenificada per la substitució de Thiers per Mac Mahon a la presidència de la República Francesa.
- [10] Josep TERMES. *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*. Ariel, Barcelona 1972. Continua essent l'estudi més complet sobre sindicalisme i anarquisme durant el període de la Primera Internacional.
- [11] Francisco MORENO SÁEZ. *El anarquismo en Alicante*. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Alacant 1986.
- [12] Els anarcocol·lectivistes propugnaven que fossin els sindicats obrers de cada localitat els que es fessin càrrec de la producció del seu sector. Al sindicat pertocaria la propietat concreta del ram productiu corresponent. Defensaven la propietat col·lectiva dels béns i mitjans de producció, controlats pels sindicats. Cada individu produiria segons la seva voluntat o capacitat i percebria segons el seu treball.
- [13] Els anarcocomunistes rebutjaven els sindicats, que consideraven massa moderats i burocràtics; propugnaven una estructura molt laxa basada en petits grups d'afinitat ideològica, els quals havien de portar a terme accions de lluita i propaganda contra els factors d'ordre social, amb l'acció directa i sense refusar l'ús d'accions violentes com a mitjans de propaganda. Defensaven la propietat comuna dels béns i mitjans de producció en una societat en què tothom produiria segons la seva voluntat i rebria segons les seves necessitats. El desenvolupament d'ambdós corrents és analitzat per Jordi PIQUÉ. *Anarco-col·lectivisme i Anarco-comunisme*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1989.
- [14] Teresa ABELLÓ. *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)*. Edicions 62, Barcelona 1987.
- [15] Manuel MORALES. «Cultura e ideologia en el Primer Certamen Socialista». A: Pere Joan BERT HOFMANN i Manfred TIETZ (ed.). *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Iberoamericana, Vervuert 1995, p. 273-280.
- [16] Un recull de les nombrosíssimes publicacions periòdiques anarquistes a Francisco MADRID. *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España, desde la I Internacional hasta la Guerra Civil*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1991.
- [17] Teresa ABELLÓ. *Les relacions internacionals...*, op. cit., p. 21-42.
- [18] Una relació i descripció dels atemptats: Rafael NÚÑEZ FLORENCIO. *El terrorismo anarquista. 1888-1909*. Siglo XXI, Madrid 1983. També: Amàlia PRADAS. *L'anarquisme i les lluites socials a Barcelona 1918-1923: la repressió obrera i la violència*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003.
- [19] Teresa ABELLÓ. «El Proceso de Montjuïc. La condena internacional al régimen de la Restauración». *Historia Social*, núm. 14 (1992), p. 47-60.
- [20] Una explicació d'aquesta etapa a Antoni DALMAU. *El cas Rull: viure el terror a la ciutat de les bombes, 1901-1908*. Columna, Barcelona 2007.
- [21] Francesc POBLET. *Francesc Ferrer i Guàrdia i el periòdic «La Huelga General»*. *Afers*, Catarroja 2004.
- [22] Lily LITVAK. *Musa libertaria: arte, literatura y vida cultural del anarquismo español, 1880-1913*. Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, Madrid 2001.
- [23] Francisco J. NAVARRO. «El paraíso de la razón». *La revista «Estudios» (1928-1937) y el mundo cultural*

- anarquista*. Institució Alfons el Magnànim, València 1977.
- [24] Susana TAVERA. *Solidaridad Obrera. El fer-se i desfer-se d'un diari anarcosindicalista: 1915-1939*. Diputació de Barcelona, Col·legi de Periodistes, Barcelona 1992.
- [25] Aquestes característiques són analitzades per Susanna TAVERA. «Revolucionarios, publicistas y bohemios: los periodistas anarquistas (1918-1936)». A: Pere Joan BERT HOFMANN i Manfred TIETZ (ed.). *El anarquismo español...*, op. cit., p. 377-392. També a Pere GABRIEL. «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares». *Ayer*, núm. 45 (2002), p. 105-146.
- [26] Una visió general a Javier PANIAGUA i José A. PIQUERAS. *Trabajadores sin revolución. La clase obrera valenciana, 1868-1936*. Institució Alfons el Magnànim, València 1986.
- [27] Confederació Regional del Treball, és a dir, la secció regional de la CNT a Catalunya.
- [28] Soledad BENGOCHEA. *Organització patronal i conflictivitat social a Catalunya. Tradició i corporativisme entre finals de segle i la Dictadura de Primo de Rivera*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1994. De la mateixa autora: *El locaut de Barcelona (1919-1920)*. Curial, Barcelona 1998.
- [29] L'Associació Internacional dels Treballadors (Berlín, desembre del 1922-gener del 1923), constituïda pels sindicats hostils a tota actuació política, reivindicant el nom de la Primera Internacional. La CNT era la central sindical més poderosa de la nova AIT. S'hi van afegir també la Unione Sindicale Italiana, la Federación Obrera Regional Argentina (FORA) i la CGT de Portugal.
- [30] Albert BALCELLS. *El sindicalismo en Barcelona: 1916-1923*. Nova Terra, Barcelona 1965. Una visió de tot Espanya a: Antonio BAR. *La CNT en los años rojos: del sindicalismo revolucionario al anarcosindicalismo, 1910-1926*. Akal, Madrid 1981.
- [31] Fenomen propi dels anys 1919-1923 a Espanya, amb una incidència especial a Barcelona. Va ser un enfrontament armat entre bandes a sou de la patronal i els sindicats, per eliminar el contrari. Va provocar centenars de víctimes.
- [32] Albert BALCELLS. *El pistolisme. Barcelona, 1917-1923*. Pòrtic, Barcelona 2009, p. 56 i 80. És l'estudi més recent i complet sobre el pistolisme.
- [33] Es pot trobar informació sobre l'anarquisme als països de parla catalana a dues obres enciclopèdiques: Maria Teresa MARTÍNEZ DE SASA i Pelai PAGÈS (dir.). *Diccionario biográfico del movimiento obrer als Països Catalans*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2000, i Diego IÑIGUEZ. *Enciclopedia histórica del anarquismo español*. Asociación Isaac Puentes, Vitòria 2008.

NOTA BIOGRÀFICA

Teresa Abelló i Güell és doctora en història contemporània per la Universitat de Barcelona (UB) i professora titular del Departament d'Història Contemporània a la Facultat de Geografia i Història d'aquesta universitat. Membre del Grup de Recerca i Anàlisi del Món Actual del Centre d'Estudis Històrics Internacionals de la UB. La seva tasca investigadora s'ha centrat en temes relacionats amb l'anarquisme català i el nacionalisme, sobre els quals ha publicat diversos articles a les revistes *Afers*, *L'Avenç*, *Historia Social*, *Espanya Contemporània* i altres. És coautora de llibres com *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)*, Barcelona, Edicions 62, 1987; *El movimiento obrero en España, ss. XIX/XX*, Barcelona, Hipòtesi, 1997; *El procés estatutari del 1932*, Barcelona, Publicacions del Parlament de Catalunya, 2007. També ha dirigit les obres *Catalunya triomfant (ss. XVIII-XIX): Temps de rebel·lia i autogovern*, Barcelona, Edicions 62, 2006, i *Catalunya oprimida. De Felip V a Franco (ss. XVIII-XX)*, Barcelona, Edicions 62, 2006. Ha participat en diverses obres col·lectives sobre la Catalunya del segle xx.